

מברין לירושלים

הדברים המובאים כאן נכתבו מפיו של פרופ' יעקב ליכט ז"ל בראיון שערכה עמו גב' ננה שגיא בינואר 1991 מטעם המפעל לתיעוד אישי האקדמיה המשותף לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ולמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

נולדתי בווינה בשנת 1922, ועם זאת אינני וינאי. כשהייתי בן כמה שבועות העבירו אותי הוריי מווינה לברין (ברנו). יש לי הרושם שאמא נסעה במיוחד לבית יולדות פרטי בווינה, כי בתקופת הקיסר היתה ברין מעין פרבר של וינה. בתקופה זו הרגישו היהודים בצ'כסלובקיה שעניין רציני דורש נסיעה לווינה. בימים ההם ברין נעשתה יותר צ'כית, קודם היתה יותר גרמנית. הוריי לא היו ילידי המקום. מוצאם מגליציה שבפולין: אבא מבוכניה ואמא מגורליץ. בתקופת מלחמת העולם הראשונה או קצת לפני כן התיישב אבי במערבה של האימפריה האוסטרית. בהיותי ילד ביקרתי כמה פעמים אצל סבא וסבתא בפולין. יש לי זכרונות ילדות עמומים משם: החנות של הסבא האחד והחנות של הסבא האחר, וסגנון החיים שם, שהיה פרימיטיבי יותר מאשר אצלנו בצ'כיה בעיר הגדולה. אני דיברתי צ'כית, אף על פי שאבא לא ידע צ'כית בכלל, וגם אמא לא היטיבה לדבר צ'כית. למדתי צ'כית מן השפחות, כי אמא היתה עסוקה בחנות. רוב יהודי צ'כיה (לא סלובקיה) דיברו ביניהם גרמנית, אך איתנו ההורים השתדלו לדבר צ'כית עד כמה שיכלו. היהודים דוברי הגרמנית היו אחת הסיבות לאנטישמיות, ורבים ביקשו להיגמל משפה זו. האנטישמים טענו, שהיהודים הצ'כים הם ששמרו על התרבות הגרמנית, ובלעדיהם התרבות הגרמנית בצ'כיה היתה שוקעת. ואמנם, היה בזה לא מעט אמת, שהרי התרבות שלימים התפארו בה כל כך – יצירתם של מאקס ברוד, של קפקא, של "דאס נויע פראגר טאגבלאט" – היתה תרבות גרמנית בתוך צ'כיה.

בברין היו בתי-כנסת, והיינו הולכים לבית-כנסת בשבתות ובחגים. אבא היה מניח תפילין יום יום, ואכלנו אוכל כשר. אבא, שהיה קצת "תלמיד חכם", רצה מאוד שאלמד תורה, אך לא הצליח להשיג זאת. בפולין היה אסור ליהודים ללמוד רפואה, ולכן סטודנטים יהודים באו ללמוד רפואה באוניברסיטה של ברין. בתוכם מצא אבא מורה בשבילי, וביקש ממנו ללמד אותי קצת יידישקייט. שמו היה גולדברג, היום ד"ר גלילי, רופא ותיק בתל-אביב. האיש הזה הקנה לי את התרבות המיוחדת שפיתחו חוגים ציוניים, וזו היתה תרבות חילונית בעיקרה. בתמורה לזמן שהקדיש לי הוא חי בביתנו על חשבוננו. כאשר גמר ללמוד רפואה, עלה ארצה, והתבסס בתל-אביב כרופא מתחיל.

בברין היו כמה תנועות נוער ציוניות. הייתי חבר ב"בלאו ווייס", ואחר כך הייתי חבר בבני עקיבא. אבל פעילותי בתנועות הנוער לא

היתה אלא משחקי נעורים ומעט פעילות מדינית.

בבית-הספר הייתי היחיד בכיתה שידע עברית. בית-הספר העממי היה יהודי, ושפת ההוראה בו היתה צ'כית. בבית דיברו רוב התלמידים גרמנית, וגם בבית-הספר החלו ללמוד בצ'כית רק שני מחזורים לפני שהגעתי, לפיכך שמעתי הרבה מאוד גרמנית, ואני שולט גם בגרמנית. הגרמנית בפי היהודים הצ'כים היתה מצוינת, אבל היה להם מבטא מיוחד. עם פלישת הגרמנים בשנת 1939, בתור נער עם גישות אינטלקטואליות במקצת התבוננתי במפגש המבטאים – הגרמני והצ'כי – ומצאתי את המצב משעשע.

בתיכון למדתי בבית-הספר התיכון היהודי של ברין. האווירה בו היתה שילוב גלוי מיוחד של תיכון יהודי ותרבות צ'כית, שהמגע עמה היה בעיקר בעיתונים וברדיו (אם היה רדיו – אני לא זכיתי לרדיו). תרבותם של היהודים בינם לבין עצמם היתה תרבות יהודית מתבוללת.

למעשה לא הרגשתי באנטישמיות. בניגוד לפולין, שבה יהודי היה יכול לחיות בלי לפגוש בגוי, אצלנו זה לא היה כך. כמעט כל תושבי העיר היו גויים. האנטישמיות הצ'כית היתה מעודנת הרבה יותר מן האנטישמיות הפולנית או הסלובקית. היא היתה דומה לאנטישמיות הגרמנית בגרמניה עצמה, שגם בה היא לא היתה בוטה. בצ'כיה השלימו עם נוכחות היהודים, אף על פי שלא אהבו אותם במיוחד, מה גם שהיהודים לא ידעו את שפת הארץ וטיפחו את התרבות הגרמנית. העובדה שדיברתי צ'כית ולא גרמנית בוודאי עזרה לי ביחסי עם הצ'כים. בצ'כיה היו גם דוברי גרמנית גויים, הסודטן-דויטשה, וספק אם תרבותם היתה מגיעה למשהו בלי היסוד היהודי.

ב-1938 פרץ משבר הסודטים. אני זוכר שכתבתי קטע למופע בבית-ספר. חיברתי מעין כותרות עיתונים, והבעתי את תגובתי לפלישה בסגנונם של עיתונים שונים. הכול צחקו. ידענו מה מתרחש בגרמניה. יכול להיות שהיו אנשים נבונים שחששו. יכול להיות שהיו אנשים שהיו פעילים בסיוע, אבל בתחילת שנות השלושים, סמכו כולם על כך שצ'כיה תישאר צ'כיה, שתהיה ארץ דמוקרטית ויפה מבחינת ההתנהגות התרבותית, ושהכול יהיה בסדר.

אחרי מרץ 1939 התחילו הצרות. בהתחלה קצת הציקו לאבא בחנות. היתה זו תקופת ביניים, כשהכיבוש עדיין לא היה מלא, וצ'כיה

היתה "פרוטוקטורט" גרמני. המכה הרצינית נחתה עליי ועל משפחתי בבת אחת בראש השנה בשנת 1939. היהודים הבינו שצריך לעזוב את צ'כיה. חלק מהיהודים התארגנו איש לפי דרכו. היו שיצאו בעלייה ליגלית והיו שיצאו בעלייה ב' הבלתי ליגלית.

המורה שלי לעברית, ד"ר גלילי, עלה בינתיים ארצה. אחי ואני קיבלנו חינוך ציוני, ואבא נגרר קצת אחרי החינוך הזה. לכן דובר על עלייה, והיה מובן מאליו שננסה לעלות לארץ ישראל ולא ניסע כמו רבים אחרים לאמריקה, לדרום אמריקה או למקום אחר. באותה תקופה דובר גם על מדגסקר. אז היה עדיין סיכוי טוב לצאת, כיוון שהתנועה הציונית הכינה סרטיפיקטים וריכזה את מאמציה בצ'כיה. משרדים של ארץ ישראל, "פלשתינה אמט", קמו גם בסלובקיה, בברטיסלבה, וגם בצ'כיה, פראג. היו סרטיפיקטים, אבל צריך היה לשלם לציונים די הרבה כסף, ולפני אבא עמדה האפשרות שנצא כולנו, כל המשפחה, עם מה שכונה "סרטיפיקט קפיטליסטי", שהיה צריך לשלם בעדו סכום גבוה בלירות שטרלינג. אבא עשה חשבון, שאם ימכור את כל רכושו, ולמעשה יתרושש, יהיה לו די כסף בשביל סרטיפיקט כזה. היתה לו חנות שבה ייצר ומכר נעליים. הוא עבד קשה, אבל בתנאים טובים, ואפשר לומר שהיה אמיד. אבא החליט שאם ישלם בעד הסרטיפיקט לא יישאר לו די כסף למחיה בארץ ישראל, והוא יוכל להתחיל בארץ רק בחנות נעליים קטנה, וזה נראה לו קשה מדי. לפיכך החליט שיישאר במקום למרות הצרות, ומה שיהיה עם כל היהודים יהיה גם עמו. כך ויתר אבא על העלייה ארצה משיקולים כלכליים.

היום ברור, שאם אבא היה עולה ארצה עם מעט מאוד כסף והיה פותח חנות קטנה לנעליים בתל-אביב, הכול היה אחרת. הרי הארץ בינתיים התפתחה, הא בוודאי היה מסתדר יפה מאוד עם החנות שלו והיה חי את חייו כפי שאהב.

בשנת 1939 הייתי נער בן 17. הוריי החליטו שיתנו לי סרטיפיקט, כדי שאעלה ארצה לבדי. קנו לי סרטיפיקט של סטודנט, כי הייתי בכיתה שלפני האחרונה של התיכון. ימים אחדים לפני ראש השנה נסעתי לפראג ביחד עם אבא כדי להסדיר את ענייני העלייה. התגוררתי אצל אשה גויה, שבעבר עבדה אצל אבא כמזכירה במשרד. לעצמו מצא אבא איזה סידור אחר. ביקרתי ב"פלשתינה אמט" ועברתי את כל התהליכים. לאחר הפלישה הגרמנים החרימו וילה של יהודי עשיר בפרברי פראג ופתחו שם משרד גדול, מרכז להגירה. יהודים שרצו להגר עברו מפקיד

לפקיד ונתבקשו למלא שאלון גדול. האנשים עמדו בתור, ועברו בזה אחר זה כעשרים שולחנות, ובכל שולחן קיבלו חתימה. היו שולחנות של השלטונות הצ'כים ושל השלטונות הגרמניים, והשולחן האחרון היה של היהודים עצמם, של "פלשתינה אמט". כל התהליך היה בירוקרטיה לשמה כדי להקשות על חיינו. בתום התהליך הזה היה בידי סרטיפיקט.

בראש השנה, בשעה שש בבוקר, בדיוק כשעמדתי ללכת לבית הכנסת "אלטנוישול", ניגשו אליי שני אנשי גסטאפו ועצרו אותי. בדיעבד נתברר, שהגסטאפו עשה מצוד כללי על היהודים בפראג, ואת מי שיכלו לתפוס תפסו. הם כינסו כ-350 איש, ואני בתוכם, במקום אחד. איך ידעו למצוא אותי? שמי הגיע מרישום התושבים. במרכז אירופה היה מובן מאליו שאדם הגון המתגורר בעיר זרה נרשם בתחנת המשטרה. לפי כללי הבירוקרטיה והסדר הטוב נרשמתי גם אני. אלמלא נרשמתי, לא היו מוצאים אותי. אך ייתכן שהייתי נתפש בבואי לבית הכנסת, כי אנשי הגסטאפו הקיפו גם את בית הכנסת ותפשו בו יהודים. אבא טיפס על קיר והצליח לברוח, אבל אחרים נתפשו. כוונת הגסטאפו היתה ראשית כול לתפוש יהודים יוצאי פולין. אבא, למרות השתדלותו, לא הצליח להשיג אזרחות צ'כית. אמנם צ'כיה היתה דמוקרטית ומתקדמת, והחיים בה היו נוחים, וההידרשות לשלטונות לא היתה כרוכה בביזוי, אבל להיות אזרח זה סיפור אחר. כך גם לי היתה נתינות פולנית, ונתפשתי באותה הרדיפה הראשונה. עד כמה שידוע לי, תפיסת היהודים הפולנים היה הפעולה הראשונה שעשו הגרמנים נגד היהודים בצ'כיה.

אבא שב לברין, אך הגרמנים רדפו את היהודים הפולנים גם בברין ועצרו גם אותו. הדבר נודע לי אחר כך. בינתיים הייתי כלוא יותר משלושה שבועות בבית סוהר בפראג. היינו שישה אנשים בתא שנועד לשניים. באופן כללי התרגלנו לא לעשות יותר מדי תוכניות ולחיות את חיי השעה. לכן לא קרה לנו דבר, לא היכו אותנו ולא עינו אותנו. בית הסוהר היה בהנהלה צ'כית. כבר אז ידענו שיש מחנות ריכוז. שמענו על דכאו. ידענו שאולי אנחנו בצרה גדולה מאוד, אבל בעצם היינו רק עצירים. הדבר היחיד שסבלנו ממנו היה האוכל של בית סוהר.

בינתיים נעשה ניסיון לארגן את המדינה היהודית בלובלין. אני משער שאנו נועדנו לאכלס אותה. ואמנם לאחר כשלושה שבועות בכלא הצ'כי, הובלנו לפולין ברכבת מיוחדת. הרכבת חנתה כמה שעות בעיר מאריש-אוסטראו, הקרובה לגבול הפולני. שם קיבלתי חבילה מהבית, והיו בה מכתבים, בגדים ואוכל: צנצנת עם שומן וכבד אווז. צנצנת השומן מתוצרת הבית היתה סגורה הרמטית. לקחתי אותה אתי כמנת ברזל, וטלטלתי אותה עמי זמן רב. משם המשכנו

לפולין הכבושה. מדובר בחלק של פולין הכבושה שסופח לגרמניה. חבל ארץ זה, שהיה ספק פולני ספק גרמני, הוא שלונסק בפולנית, סלזסקו בצ'כית, שלזיין בגרמנית. העיר הראשית שם היתה קטוביץ. לא רחוק מקטוביץ היתה העיר סוסנוביץ, שנפגשו בה הגבולות של שלוש הארצות: רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. בין שתי מלחמות העולם היה האזור פולני. שלזיין הגרמנית היתה מערבה יותר. בזמן הכיבוש הגרמני ב-1940 היה שם מצב ביניים, מעבר משלטון פולני לשלטון גרמני.

הביאו אותנו לסוסנוביץ למחנה סגור, והטילו על היהודים המקומיים לפרנס אותנו ולדאוג לצרכינו. זה היה באמצע החורף וירד שלג. היהודים שם שכרו עבורנו בית-חרושת גדול, סידרו בו דרגשים לשינה והניחו עליהם קש ושמיכות. שוטרים גרמנים שמרו עלינו, והכל היה בחסות הס"ס. המקום התחיל להתארגן כמחנה ריכוז, אבל בלי מכות, בלי עינויים, בלי השפלות מיוחדות. אלה התחילו בשלב מאוחר יותר. כמה אנשים מתוך המחנה התארגנו לדבר עם השלטונות. הגרמנים התייחסו אלינו כמו לחיילים שאין מה לעשות אתם. מדי יום היו לנו שלוש או ארבע שעות של תרגילי סדר וחצי שעה של הליכה בסך. עברנו תחת פיקודו של איש הס"ס שקרא שמאל-ימין, שמאל-ימין, וסך הכול נשארנו לנו, ולא הרגשנו מחסור חמור, אבל היינו כלואים. ידענו מעט מאוד על מהלך המלחמה. במחנה היו חיים פנימיים, ואני כנער המסתכל מהצד מצאתי בהם עניין. רשמתי אז יומן בצ'כית, אבל הוא כבר איננו אצלי. בדיעבד התברר שהתוכנית של לובלין בוטלה. מספרים שהיה שם רע מאוד ובכלל זה גם רעב.

לא הגענו אפוא ללובלין, גם יהודי ברין לא הגיעו לשם. אבא, שנעצר במסגרת תוכנית לובלין, שוחרר אחרי תקופה של מעצר בבית סוהר. הוא חזר הביתה, ונשאר בברין עד שהתחילה ההשמדה. אני בקושי ידעתי מה קורה למשפחה. לפעמים הגיעה איזו ידיעה.

העסקנים שלנו נשאו ונתנו עם הגרמנים על עתיד האנשים במחנה סוסנוביץ. לבסוף, שתי תוכניות נתקבלו על דעת הגרמנים. האחת: מי שהיו לו קרובים בפולין יכל לעזוב את המחנה ולחיות אצל קרוביו בגנרל גוברמנט (לא בחלק שהיה צריך להסתפח לגרמניה, אלא מזרחה יותר); והאחרת: כל המחנה יעבור לסלובקיה, למחנה שהוסדר באמצעות השלטונות הסלובקיים. כאמור, הייתי נער צעיר, ונתמזל מזלי, שאח של אבא נעצר גם הוא, ישב אתי ודאג לי. תוכנית העברת המחנה לא התממשה, ולא היה ברור אם תתממש, אבל לנו היו קרובים בפולין. היתה שם דודתי, אחות אבי, שהיתה נשואה ליצחק נקניקיות גדול וחשוב בקרקוב. בילדותי ביקרתי שם פעם או פעמיים. דודי החליט שנרשם לתוכנית הזאת. היו לו במחנה ארבעה חברים טובים ממאריש-אוסטראו, עירו,

וכולנו נרשמנו לעבור לקרקוב. בינואר 1940 העמיסו אותנו על משאית גרמנית מכוסה בברזנט, ונסענו לקרקוב. היתה זו נסיעה של שעתיים באמצע החורף. הטמפרטורה היתה כמה מעלות מתחת לאפס. בקרקוב הורידו אותנו מהמשאית, וכולנו, שישה אנשים, הגענו לדודה. דודי ואני גרנו אצלה, והחברים הסתדרו במקום אחר.

המצב בפולין כבר היה קשה. היו רדיפות ומעצרים. היה גם אי סדר. התקיימו בפולין בזכות כסף שאבי הילווה פעם למישהו, והדוד גבה אותו. לדודה כבר לא היה בית מלאכה לנקניקים, אבל נשאר קצת מלאי. היא היתה מוכרת מן המלאי וקונה לחם. לא הרגשתי במיוחד רעב. שהינו בקרקוב שבועות אחדים. בינתיים רוב יהודי פולין השלימו עם הצרות, שהיו מנת חלקם. הם הסתובבו ברחובות וחיכו למכה הבאה. אבל דודי לא היה מהמקומיים שהתרגלו לצרות, והבין שצריך לעשות משהו. הוא התעניין ומצא, שאפשר לחצות את הגבול ולהגיע לסלובקיה. סלובקיה היתה אז מדינה עצמאית. היתה אפשרות לנסוע לנובי סונץ', (צאנז), לשחד את המפקד המקומי ולקבל ממנו מסמך מתאים, ואז להמשיך לקריניצה, ושם לחצות את הגבול. יצאנו לדרך. שכרנו טקסי. הנוף היה יפה ומושג, הטקסי עשה את דרכו לא בקלות מזרחה. פתאום נעצרה לידנו מכונית גרמנית מלאה קצינים, אבל התברר שכל מה שהם רצו מאיתנו היה שנעזור להם לדחוף את מכוניתם שנתקעה בשלג. דחפנו את מכוניתם והמשכנו. הגענו לבוכניה, עירו של סבי. פגשתי שם את סבא וסבתא, ממשיכים בחיי השיגרה. לסבא היתה רק דאגה אחת, שמא אבי, בנו, מחלל שבת. היו לו חשדות כבדים ואף מוצדקים, שבברין אי אפשר שבעל חנות יסגור את חנותו בשבת. לאבא היה שותף גוי, ולדעתו יצא בזה ידי חובתו מבחינת ההלכה. גם בבוכניה הצרות היו כבר מאוד מורגשות, כבר הספיקו לתלות שם מישהו באמצע הכיכר. אני זוכר עד היום את טעם החיטה המיוחד של הלחם שסבתא אפתה, לחם שהיה עשוי מחיטה ספק גרוסה ספק טחונה. בבוכניה השיג דודי בשביל כולנו בלי שום פרוטקציה היתר לנסוע ברכבת, משום שליהודי שנסע אז ברכבת נדרש אישור שאין לו כינים.

הגענו לנובי סונץ' לפנות ערב. התחלנו לצעוד מתחנת הרכבת העירה. לא היה את מי לשאול אם יש טקסי. צעדנו על הכביש ואחר כך ברחוב בעיר, עד שהגענו קרוב למרכז. בדרך פגשנו גרמני שיכור במדי שוטר, והוא אמר: מי אתם? באתם מטרונופול? אם לא ירו בכם, אז אנחנו מוכרחים להרוג אתכם כאן. כך אמר, שלף את אקדחו, ירה ירייה באוויר והמשיך ללכת. בעיר הכל היה סגור. אחרי הירייה באמצע הלילה אנשים התחילו לפתוח דלתות ולשאול מה קרה. שאלנו אותם איפה נוכל לללון, והיפנו אותנו לכיכר המרכזית. בבית הקפה שמצאנו שם הגישו לנו תה, שלא

היה אלא תמצית רום, ומעט מזון. הייתי רעב נורא. הדוד דאג לי ולחמשת החברים שלו, והלך לשחד את הפקיד באמצעות הכסף של אבי.

שהינו בנובי סונץ' שבוע. את הימים עשינו בבית קפה ואת וולילות בדירה ריקה לא מוסקת. בעלי הבית השאירו בה מעט כלים וכסתות. כעבור שבוע קיבלנו ניירות, ויצאנו באוטובוס לעבר הגבול, לקריניצה. באוטובוס ישבה גברת פולנייה אצילה, שפגשנו בה קודם אצל הפקיד הגרמני, כשבאה להשתדל בעד בעלה. עתה היא שבה לקריניצה, עיר שבין שתי מלחמות העולם היתה אתר נופש נפלא. בקריניצה שכרנו עגלת שלג. הרגשתי ממש כמו בסיפורים על רוסיה בתקופת הצאר. העגלה סודרה כדי להוביל אנשים, ונראתה כמו כרכרה. נהג בה עגלון, היו בה שמיכות, והיה נוח למדי. הנסיעה עברה כמו חלום. היתה הרגשה של בריחה מהנאצים, בריחה מהכול. נסענו באווירה של שלווה מוחלטת בנוף הררי מושלג ריק מאדם. מצאנו את נקודת המכס הגרמנית, שהיתה צריף קטן ביער. הגרמנים בדקו את הניירות שלנו בדיקה יסודית, כדי שנרגיש שאנחנו עומדים לעבור את הגבול. זה היה משחק של ריבונות. שום דבר אחר לא קרה שם. כל מי שראה אותנו ידע שאנו יהודים, שכן היהודים היו חייבים לשים סימן על השרוול. אז עדיין לא היה הטלאי הצהוב, ונשאנו מגן דוד כחול. נשיאת הסימן היתה דבר מובן מאליה. כך גם היה מובן מאליה, שהיו לנו זכויות של אזרחים בשעה שלא נעשה מבצע של איסוף יהודים או מבצע שמטרתו להזיק ליהודים. ולכן, מי שהשיג את הניירות הדרושים נסע ברכבת, מי שהגיע לנובי סונץ' יכול היה להתגורר בה, ומי שהיה בידו נייר מסודר יכול היה לחצות את הגבול, אף על פי שהנייר היה, למעשה, היתר לתושבי המקום לעבור את הגבול לצורכיהם הפרטיים במסגרת ההסדר בין מדינות שכנות, שאיפשר לאיכרים לעבד את שדותיהם שמעבר לגבול. היה ברור, אם כן, שהגרמנים שבגבול ידעו היטב מה מתרחש, אבל לא התערבו בעניין.

חצינו את הגבול והגענו לכפר הסלובקי הקרוב ביותר. איש לא ראה אותנו בדרך. העגלה נסעה בשלווה מוחלטת. ראינו את בית המכס בצד השני. הצ'כים הקימו בית מכס יפה בן שתי קומות בנוי אבן. חשבנו מה לעשות: להודיע לאיש המכס שהגענו או להמשיך בדרך. איש לא השלה את עצמו שיש ערך לנייר שבידינו. עם זה, מי שנתנו לו לעבור את הגבול ויש לו חותמת על הנייר, נמצא במקום באורח ליגלי. לבסוף החלטנו להעיר את איש המכס משנתו. הוא ירד מהקומה העליונה רוכס את מעילו. היה לו סוודר לבן דק. הייתי נער, ושמתי לב לדבר. הוא אמר: אני מצטער, רבותי, זה לא מספיק. דיברנו קצת, ולבסוף הוא אמר: טוב, אם יש מישהו שערב לכם בסלובקיה, תוכלו להמשיך. הבנו את הרמז. אמרנו: כן, אנחנו מכירים את אדון

לוי ואת אדון כהן מן העיר הקרובה, פרשוב. הוא טילפן ודיבר איתם, והאדונים לוי וכהן השיבו, שיבואו ויסדרו את העניין. מובן מאליה שהיתה סולידריות יהודית. הרי לא הכרנו אותם בכלל.

יצאנו מבית המכס. העגלון שהמתין לנו אמר שבכפר יש שני יהודים, ושאל למי מהם ברצוננו להגיע. בחרנו באחד. הוא לא היה בבית, אבל היתה בעלת הבית, והיא נתנה לנו ללון בביתה, בית איכרים בכפר. זכור לי הלחם שאפתה בבוקר, לחם לבן טוב שלא ראיתי כמוהו בכל נדודי. סלובקיה היתה ארץ שבעב של חיטה ושיפון. בעלת הבית אפתה בשבילנו פיתות קטנות. מסתבר שזה היה המנהג: אם יש אזרחים ונחוץ זמן לאפיית הלחם, מכינים פיתות. הפיתות שקיבלנו היו חמות מאוד. אכלנו ארוחת בוקר, והגיעו אדון לוי ואדון כהן. הם סידרו הכול ולקחו אותנו. אדון כהן היה נציג "האגודה" המקומית והיה לבוש בהתאם: כובע שחור וחליפה שחורה ארוכה. לאדון לוי, נציג "המזרחי", היתה חליפה אפורה קצרה, והיה לו כובע ששוליו רחבים פחות.

באנו לפרשוב, עיר שדה סלובקית, שעוד לא היתה רעבה. היה שם כל טוב, ואירחו אותנו יפה. בשבת הלכנו לבית הכנסת. אני זוכר את השירה בבית הכנסת ואת האווירה החגיגית. הקהל שר במקלה. אכלנו ארוחת שבת דשנה אצל אחת המשפחות. במקום אטריות במרק, כפי שהיה נהוג במקומנו, היתה בו חביתה חתוכה.

בינתיים הועבר המחנה בסוסנוביץ לסלובקיה. הגענו לסלובקיה באותה עת, ולפיכך היה מובן מאליה שהדוד וארבעת חבריו ייכנסו לשם. זה היה מחנה סגור. אני הייתי במצב אחר, כיוון שהיה לי סרטיפיקט בר-תוקף. כשהגענו לסלובקיה הלכתי למשרד הארץ-ישראלי, ושם חיכו לי לא רק הסרטיפיקט אלא גם אחת משתי המזוודות הגדולות שהכינו הוריי לעלייתי ארצה. במשרד של פלשתינה-אמט סברו שאני כבר מת, שהגרמנים הרגו אותי. מכיוון שכך, רצו לתת את הסרטיפיקט למישהו אחר. אבל מישהו שהכיר אותי אמר שאני עדיין חי, ושיש סיכוי שאגיע לברטיסלבה, זאת אומרת לסלובקיה.

לפני שיצאתי לדרכי ארצה הגיעו אליי פיסות מידע על משפחתי. למעשה, לא ידעתי מה קרה להם, אבל המזוודה והסרטיפיקט שחיכו לי היו סימן שדאגו לי, וידעו לדאוג לי מרחוק. לימים נודע לי, שמשפחתי נשארה בברין עד שנת 1942, עד שהוחל בביצוע תוכנית ההשמדה. קיבלתי מהם ידיעות דרך הצלב האדום. הם עזבו את דירתם לדירה קטנה יותר. אינני יודע אם פינו אותם או אם עברו בעצמם. אחר כך הם גורשו ב"טרנספורט" לטרזינשטדט. כעבור שנים, בשנות החמישים, כשכבר הייתי אסיסטנט באוניברסיטה, הוזמנתי להרצות לפני "בני ברית" בתל-אביב. בהרצאה פגש אותי אדם שהכיר אותי בברין, ואמר לי שהכיר את הוריי. הוא פגש אותם בטרזינשטדט, וסיפר לי שהעלו אותם על

רכבת. מצדו זה היה אנושי לספר לי מה קרה, אבל אני שנאתי את האדון הזה באותו רגע. עשיתי לילה אחד בברטיסלבה. יצאתי להסתובב ברחוב. הנחתי את תרמילי ליד המיטה. כששבתי אמרו לי חברי הקבוצה של השומר הצעיר: "אכלנו את האוכל שהיה לך, נכון שאינך מתנגד?" המעשה מלמד משהו על החינוך שלהם. אני נשארתי רעב. למחרת צירפו אותי לקבוצה של השומר הצעיר הסלובקי שהיתה בדרכה ארצה. המסלול שעברנו היה כנראה, הונגריה, יוגוסלביה - אני זוכר שעברנו את זגרב - טריאסט. אז איטליה עדיין לא הצטרפה למלחמה.

באפריל 1940 הגעתי ארצה. פניתי אל הכתובת היחידה שהיתה לי, כתובתו של הרופא ד"ר גלילי ברחוב נוה-שאנן בתל-אביב. כשהגעתי אליו, הוא סיפר לי שאחי הגיע מאיטליה במסגרת "עליית ילדים". זו היתה מסגרת העלייה מצ'כיה: הציונים אספו ילדים, הושיבו אותם על רכבת, ושאלו כל ילד אם יש לו מישהו בארץ. אחי היה אז בן 13. יום אחד הגיעה אל ד"ר גלילי גברת, שהחזיקה בידה ילד, ואמרה לו: ד"ר גלילי, הבאתי לכם את הילד. גלילי ואשתו נבהלו ולא ידעו מה לעשות. הוא היה רופא מתחיל בארץ, והתפרנס בקושי. בליט ברירה הם הבינו שעליהם למצוא מקום לילד. בדרך כלל במצבים כאלה נמסרו הילדים לאחד המוסדות של עליית הנוער, אבל ד"ר גלילי לא רצה לעשות דבר כזה. הוא היה ציוני כללי בעל תודעה חזקה, ולא רצה שהילד שבאחריותו ייכנס לקיבוץ. גלילי ואשתו השתדלו אפוא להשיג לילד מקום בבית הספר החקלאי פרדס חנה. זה היה בית ספר עם פנימיה, יוקרתי מאוד, שהיה שייך לעליית הנוער. שם התחנך אחי. לא הצלחתי ליצור קשר טוב עם אחי, והכרתי אותו רק מעט. פעם ביקרתי אותו בפרדס חנה, ועד למותו נפגשנו לעתים רחוקות. אחי לא סיים את בית הספר, מכיוון שבינתיים קם הפלמ"ח, והוא, נער מרדן, חסר בית מרסן, הצטרף לפלמ"ח, ולימים נפל בכיבוש צפת.

עליתי ארצה בהיותי בן 18. לא הרגשתי בקיומה של המלחמה. גם כמה שנים לאחר מכן, כשהמלחמה כבר היתה בעיצומה, היא לא נגעה לי אישית. היו לי מעט דאגות קיום, ובעיקר התעניינתי בלימודים. לא היה לי עיסוק מיוחד מחוץ ללימודים. זמן מה הייתי גפיר או נוטר, ועסקתי בכך לפרנסתי. לא הייתי טיפוס לוחם, ולא הייתי גיבור. גם האווירה בארץ לא היתה מלחמתית כל כך, כפי שמציגים אותה. לא עלה על דעתי להצטרף לפלמ"ח. ניסו לצרף אותי להגנה, ואני החלטתי שאינני רוצה שאיזה מטומטם ימטיר עליי פקודות.

הלכתי ללמוד באוניברסיטה לפי התנאים של הסרטיפיקט. אבא העביר לי דמי מחיה מדי חודש באמצעות האוניברסיטה, והאוניברסיטה קיזזה את חלקה, שכר הלימוד. אף על פי כן הייתי יחסית עשיר יותר משאר

הסטודנטים. בשנתיים הראשונות הספיק לי הכסף, ולא הייתי צריך לעבוד למחייתי. כמובן, לא היו לי צרכים רבים ולא היו לי דרישות רבות. גרתי בחדר ברחוב דוד ילין, אחר כך במקור ברוך, ולבסוף במעון הסטודנטים ברחוב יפו מול המקום שבו עומד היום מרכז כלל. הבית הזה, שפעם היה מעון הסטודנטים, עדיין עומד בתוך חצר. חיינו בעוני, והעוני נתן לנו חופש ללמוד. היתה לנו גישה "אריסטוקרטית": אנחנו לומדים ופרנסה או שיש או שאין.

כעבור שנתיים קרוב-רחוק שלי הצליח לסדר לי עבודה בחיל ההנדסה המלכותי (Royal Engineers). לחייל זה היה ענף אזרחי שפיקח על בניית מחנות בארץ, שבהם קלטו אוסטראלים ואחרים. הועסקתי במחנה במדבר. סללו במקום כבישים, והיו בו מטבחים ומקלחות. המגורים היו באוהלים, והיו גם בניינים שקבלנים יהודים בנו אותם. בבנייה הועסקו כמה מהנדסים. נתקבלתי כעוזר למהנדס, ועבדתי במשך החופש. הפועלים היהודים שבמחנה התפלאו, שאדם שלא נזרק משום מקום עוזב הכול והולך ללמוד. לזה לא היה תקדים בעולמם.

מבחינה פיסית היתה רווחה באוניברסיטה. הקמפוס בהר הצופים כבר היה בנוי, והמקום היה נוח. מתכונת הלימודים עדיין לא היתה מוגדרת, והיתה נוקשה פחות מזאת שנהגה למן מלחמת השחרור. כשהגעתי לאוניברסיטה הייתי צעיר מאוד. בבואי להירשם פניתי לפקיד באשנב, בן ציון סגל. הוא היה מבוגר מאוד, אך עדיין פעיל. שאלתי אותו: איך לומדים? מה עושים? השאלה נשמעה קצת מוזרה באוזניו, והוא השיב: תיכנס לשיעורים, ומה שימצא חן בעיניך תשמע. עשיתי כעצתו והסתובבתי באוניברסיטה. שמעתי את פרופ' בער הגדול מגמגם, והחלטתי שזה לא בשבילי. אחר כך נכנסתי להרצאתו של גוטמן על הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, והחלטתי שהתחום הזה אינו בשבילי, כי אם לוקחים את הפילוסופיה הדתית ברצינות, צריך להכריע איזו עמדה דתית נכונה יותר, והדבר מביא לבלבול ולמבוכה. לכן הנחתי לפילוסופיה. את התנ"ך אהבתי מאוד בזכות קורצווייל שלימד אותי בהיותי נער. נכנסתי לשיעורי התנ"ך, והשתכנעתי שהמקצוע טוב בשבילי, משום שאינו מחייב מבחינה נפשית, ולא צריך לנקוט עמדה אישית. איש לא לקח את התנ"ך ברצינות כהיגד דתי מחייב.

קורצווייל היה אז מרצה באוניברסיטה. אז, לא היה ברור עדיין מה תחום התמחותו. הוא התפרסם זמן רב אחרי עלייתו ארצה בשנת 1939. הוא היה אינטלקטואל פעיל, ורצה להיקלט באוניברסיטה העברית, אך לא היה לו שום סיכוי, ובצדק, מכיוון שלא היה בשיעור הקומה של הפרופסורים והמרצים בירושלים. הכרתי את קורצווייל עוד בברין, ונפגשתי איתו כמה פעמים בירושלים, אך הרגשתי מהר מאוד, שלמרות התלהבותי משיעורי התנ"ך שלו בחו"ל, שיעוריו בארץ לא

היו ברמה המדעית של השיעורים ששמעתי באוניברסיטה. המורים לתנ"ך היו קסוטו וסגל. את סוקניק שמעתי פעם או פעמיים, ולא חלמתי שאני עתיד לעבוד אצלו.

יומיים אחרי בואי לירושלים פגשתי את פלוסר. פלוסר היה המורה האישי שלי, והיתה בינינו ידידות עמוקה. גרנו בחדרים סמוכים במעון הסטודנטים. לפני שפלוסר עבר לגור במעון, הוא גר עם קורצווייל בחדר ששכרו במשותף אצל משפחת שרשבסקי. הם היו "ייקים אינטליגנטים". הביקור אצל שני האנשים האלה היה חוויה ממש. על השולחן באמצע החדר שלהם עמדה מרגרינה בתוך כלי של מים, כדי שלא תימס (לאיש לא היה אז מקרר), וארבה לה סכנה מתמדת שתתמלא באפר סיגריות. השיחה היתה אינטלקטואלית. לקורצווייל היתה השכלה תורנית טובה, ופלוסר, שבא מבית מתבולל, למד ממנו ענייני יהדות. קורצווייל לא החזיק מעמד בירושלים זמן רב. את שמו קנה לו, כעבור שנים, כאשר העניק ללימוד הספרות העברית ממדים, אשר לא חלמו עליהם בווארשה ובאודסה. זו היתה מהפכה גדולה.

המפגש שלי עם פלוסר קבע את לימודי בעתיד ואת אופי המחשבה שלי. במשך זמן רב היה פלוסר המורה העיקרי שלי. היו כמה סטודנטים ברמתו האינטלקטואלית של פלוסר, וגם הם השפיעו עליי, למשל יוסף וויס מיקלוש ומיכאל שטרן. שטרן היה בלשן ומזרחן. וויס למד קבלה. שטרן למד אצל פולוצקי חבשית, אמהרית, גז וטיגרי. כשהיה כבר מפורסם בירושלים כמלומד מוכשר, עשה מלימודיו קרדום לחפור בו: הוא הועסק כבלשן במפעלי האנגלים בסודן. העובדה שמישהו מצא פרנסה הודות ללימודיו נחשבה לבגידה: עשרים אחוז בגידה לאומית ושמונים אחוז בגידה בטוהר המדע.

נהייתי מאוד מהידידות עם לוינשטאם קצת יותר מאוחר. פעם בשבועיים-שלושה הייתי מבקר בביתו בשבת אחרי הצהריים. לוינשטאם היה אדם גדול אבל צנוע. הוא הגיע ארצה כמשפטן מתלמד. את גרמניה עזב באמצע תקופת התמחותו כשופט. כמשפטן למד תלמוד, אחר כך למד אצל גרשם שלום ואצל קאסוטו. האוגרית עניינה אותו מאוד. בשנים ההן ושלאחריהן היו לו קשיי פרנסה. הממסד האקדמי ניצל אותו ללא בוש. במשך שנים הוא התפרנס בקושי מכתובת ערכים בשביל האנציקלופדיה המקראית. הוא שיתף פעולה יפה מאוד עם קאסוטו, העורך הראשי. פרופ' מזר היה מקבל את הערכים שכתב לוינשטאם ובודק אותם. לוינשטאם עבד בעיקר בנושאים שמזר היה קרוב אליהם. כאשר סוף סוף, אחרי עמל רב והפרעות, יצא הכרך הראשון של האנציקלופדיה המקראית, עשו חגיגה גדולה למכובדים. לבית שלום הוזמנו כשלושים איש. אני, שעבדתי במפעל האנציקלופדיה באופן חלקי, הוזמנתי, אבל לוינשטאם לא הוזמן. מזר התרגז, ולוינשטאם הוזמן ברגע האחרון. המקרה הזה

עשה עליי רושם עז. אז כבר נפתרו בעיותי הכלכליות של לוינשטאם, משום שקיבל פנסיה מהשלטונות הגרמניים. הוא נחשב לפקיד פרוסי שהופסקה עבודתו, ובזכות מעמד זה שולמו לו פיצויים בעין יפה.

בימים ההם פעל החוג למקרא באוניברסיטה העברית במתכונת גרמנית, חופשית למדי. המתכונת האמריקאית הקלסית נוקשה, ואילו המתכונת הגרמנית הקלסית רופפת מאוד. הסטודנט בא ולומד. אצלנו היו אז חובות פורמליים, מספר השיעורים שתלמיד חייב לשמוע, בחינות גמר במקצוע ראשי אחד ובשני מקצועות משנה, והתואר שהוענק היה מ"א. מבנה הלימודים הועתק מן האוניברסיטאות באנגליה, אבל נוהגי ההוראה היו גרמניים. פירוש הדבר, שהתלמיד היה רשום ועשה מה שרצה, אחרי שנה או שנתיים ניגש לבחינה - קולוקויום, ואם עמד בה היה רשאי להיכנס לסמינר אצל אותו מורה. כל מורה נהג על פי הבנתו. גם ההרצאות נערכו במתכונת גרמנית: קורס ראשי במשך שלוש-ארבע שנים, ובו שמע התלמיד את כל הדברים שהיו למורה לומר בתחומו. זו היתה סקירה ממצה של התחום כולו. היו גם מכינות עם דרישות שוליות בשפות, ועוד. מורה שהקפיד - הקפיד, מורה שלא הקפיד - לא הקפיד. היו מורים שלא סבלו בשיעוריהם תלמידים לא מוצלחים, והיו מורים שלקחו את כל העניין בקלות. למשל, הסמינריונים של סגל היו משעממים מאוד, והיו לו דרישות מינימליות להישגים. קאסוטו היה פורמלי ורציני יותר, אבל גם ידידותי ולבבי יותר. היו מורים שבנו לעצמם חוג של מקורבים. הכול היה קטן. מורים היו מזמינים סטודנטים אליהם הביתה בקביעות. רוב בחינות הקולוקוויים היו בבית המורה. אני זוכר, שקלאוזנר ז"ל הזמין אותי לביתו כדי להראות לי ספרים. הייתי אז רק שבוע או שבועיים בירושלים, ושאלתי אותו היכן הוא גר. השאלה הזאת הדהימה אותו. הוא אמר לי שהוא גר בתלפיות מול הבית האיטלקי. הסתובבתי בירושלים, חיפשתי את תלפיות ולא מצאתי את תלפיות. הגעתי לקרית שמואל ושם ראיתי בית איטלקי. נכנסתי למכולת ושאלתי, והתברר לי שאני רחוק מתלפיות. לבסוף לא ביקרתי אצל קלאוזנר, כי החיפוש היה מסובך ומבלבל, ואף על פי כן לימודי לא נפגעו. כעבור שנתיים-שלוש הגעתי לביתו כדי לשוחח איתו על עבודה סמינריונית. על דלתו היתה הכתובת: "יהדות ואנושות".

ככלל לא היתה התערבות במה שעשה התלמיד. מי שרצה ללמוד למד, ומי שלא רצה - לא למד. האוניברסיטה לא התנגדה להעניק תואר גם למי שידיעותיו לא היו רבות. היוזמה נשארה בידי התלמיד, והיה לכך יתרון גדול. בלי בחינות ובלו סידורים מיוחדים נעשתה ברירה טבעית: מי שנושא מסוים עניין אותו, קנה ידע ומצא לו את דרכו. בחוג שלי היו כחמישים סטודנטים. כולנו למדנו יותר זה מזה מאשר מהרצאות. אני למדתי

הרבה מאוד משיחותיי עם פלוסר, עם לווינשטאם ועם אחרים, משיבות ארוכות בספריות ומקראה לא מסודרת. מצב הספרייה במקצועות שלי היה מצוין. במקצועות אחרים הורגש חסרון, אבל בשביל הצרכים שלנו לא היה קושי. פעם אחת שלח אותי קאסוטו במיוחד לספרייה של הדומיניקנים כדי לקרוא ספר מסוים, אבל בדרך כלל היה מספיק חומר קריאה.

סיימתי את לימודי המ"א. מלחמת השחרור פרצה ביום שבו עמדתי לקבל את תעודת המ"א שלי, אבל לא ראיתי צורך לקבל את התעודה ולא ראיתי צורך להשתתף בטקס. במקום להשתתף בטקס, החלטתי לפגוש את אחי. אחי היה אז בפלמ"ח. לא ידעתי בדיוק היכן שירת, אבל ידעתי שהוא בגליל, והחלטתי לנסוע לקיבוץ יפתח ולברר. הגעתי לחיפה ולנתי במלון בהדר. אחר כך הלכתי ברגל לתחנת אגד בעיר. בדרכי נכנסתי, בלי להרגיש בכך, לחלק הערבי של חיפה ותקעו בי סכין. הייתי מופתע, פסיבי ונבוך לגמרי. לו הייתי מתגונן, בוודאי היו הורגים אותי. עמדתי כפי שעמדתי, ולאחר שהסכין חדרה לזרועי, המשכתי ללכת ברחוב. התוקפים הסתלקו. ניגשתי לשוטר אנגלי. הוא התעלם ממני לחלוטין. בחורה לידו אמרה: אתה לא רואה שאתה לא צריך לבלבל לו את המוח? אז המשכתי ללכת, הזרוע שבורה ופצועה. ניגש אליי בחור ואמר: מה, אתה פצוע? מייד יהיה בסדר. הבנתי שהוא שומר של ההגנה. הביאו אותי לבית-החולים רוטשילד, והייתי מאושפז בו כחודש. הפצע היה מזוהם, ומקרים כאלה היו די מסוכנים, כי אז רק התחילו להשתמש בפניצילין, והטיפול לא היה משוכלל. כל שלוש שעות קיבלתי זריקה. שכבתי עם פצועים אחרים באוהל גדול שהקימו בבית-החולים.

לא הגעתי לאחי. לא היה טעם שאחפש אותו כשידי בגבס. חזרתי לירושלים. לא היה לי חדר, אבל הסתדרתי עד שהורידו לי את הגבס. לאחר שהורידו לי את הגבס התגייסתי. הגיוס עדיין לא היה פורמלי. לפני הגיוס ניגשתי לקרצ'מר, בעל חנות למתכת, למדליות, לכפתורים וכדומה ברחוב הסולל, והתפרנסתי מהשחזת סכינים.

לאחר הגיוס, נשארתי בירושלים. עברתי קורס מודיעין, והייתי מסתובב עם משקפת ומפה ומדווח על מה ששמעתי בעמדות או על מה שראיתי. דיווחתי על מה שאפשר היה לראות מהקווים בסביבות ירושלים, למשל מתלפיות ומרמת רחל. לא הייתי ביחידה קרבית. אחר כך שרתתי במיס-קרי (היום אזור אורה ועמינדב). הייתי מסתובב בין הגבעות החשופות. היו לנו עמדות במלחה הנטושה. על הגבעה היה בית בודד, וקראנו לו בני ברק. היום זה רחוב ניקרגואה. הכל היה חשוף, ואני הייתי מסתובב לבד בשטח וצופה במשקפת. אחרי מיס-קרי הייתי בקסטל. הגעתי לשם חודש או חודשיים אחרי הקרבות. הקסטל כבר היה בידינו והיה מבוצר. שנת 1948 עברה

עליי במשלטים, ואז שוחררתי. אינני יודע אם הייתי בדרמה עצמה, ואם כן, לא הרגשתי בכך. בתור בורג קטן לא הרגשתי כל כך בחשיבות האירועים והיו לי רק דאגות קטנות משלי כחייל. למשל, דאגתי כל הזמן כיצד אסחוב את הכדורים, משום שלא חילקו לנו חגור הגון. אחר כך השגתי לעצמי חגור. כזה היה היחס שלי גם לצורכי יום יום אחרים.

השתתפתי בפריצה לעיר העתיקה. לצורך פריצת השער הכינו פצצה גדולה, קונוס, ששקלה רבע טון, ושמו עליה שתי ידיות כדי לאפשר את העברתה ממקום למקום. שישה איש העבירו את הפצצה ברגל מימין משה להר ציון ואני ביניהם. בלילה הורדנו את הפצצה לעמק והעלינו אותה מהעמק, וכיוון שהיו לה רק שתי ידיות קטנות, עקרנו כמה מוטות גדר והשחלנו אותם בידידות כדי לשאת אותה. כשהגענו לגשר, הסכר בברכת השולטן, החלטנו לחצות אותו, כדי להימנע מירידה מתחת לגשר ואחר כך עלייה. החלטנו לרוץ על הגשר, גם אם נחשף. ואמנם ראו אותנו מהחומה וירו בנו, אך הצלחנו לחמוק. השמחה היתה גדולה, אבל הפצצה לא עשתה את שלה. היה צריך להצמיד אותה לשער, והדבר לא הצליח. את זה כבר לא ראינו, כי היינו רק סבלים. בהר ציון היו אז קרבות עזים, וחברים שפגשתי תיארו לי את המצב. מלחמת השחרור וכל שאר מעשי הגבורה נראים לגמרי אחרת מלמטה ומן הצד, עד היום הזה.

הייתי תמיד בשולי הדברים. אני זוכר שביום הכרזת המדינה כולם קמו בלילה ועשו רעש גדול ברחובות - אני שכבתי לישון כרגיל. אחרי הצהריים, כאשר העיר כולה חגגה, התכנסנו, פלוסר ועוד שניים שלושה חברים ואני, וכרגיל הלכנו לקפה מרכוס ברחוב המלך ג'ורג', ששם היינו תמיד מתכנסים ומשוחחים. בירושלים היו אז בתי קפה בסגנון מרכז אירופאי. חלק ניכר מהחיים התנהלו בסגנון וינאי על כוס קפה מסביב לשולחן קטן. ביום שבו הכריזו על עצמאות ישראל ישבנו בקפה מרכוס, שהיה קצת מלא מן הרגיל. היה שם יהודי שיכור, והוא זיעזע את כל הנוכחים בעצם שיכרותו. גברת מרכוס נראתה מודאגת, ואז השיכור אמר לה: אין דבר גברת, אחרי אלפיים שנה מותר ליהודי להשתכר.

אחי נפל בכיבוש צפת. אני כבר לא ראיתי אותו. סיפרו לי שנהרג בבית שלוה. היתה שם עמדה, וכדי לפרוץ דלת היו צריכים קודם כול לזרוק פנימה רימון. הם לא עשו את זה. בפנים עוד הסתתרו ערבים, והם ירו באחי. אחי קבור בצפת. ראיתי לוח זכרון על שמו. לא ראיתי את הקבר. אני טיפוס שלגביו עבודת המתים לא מסתדרת עם היהדות המסורתית או עם מושג היהדות. כך לגבי אחי, לגבי הורי ולגבי כל משפחתי. אבל כאשר נהרג בני כבר היינו משפחה ממוסדת, ישבנו שבעה והכל נעשה לפי כללי הטקס.

לאחר המלחמה לא ידעתי מה יהיה אתי. היה לי תואר מ"א, והייתי מאוכזב מאוד מלימודי,

בעיקר מן הרמה האינטלקטואלית של המקצוע, ולא דווקא מסיכויי הפרנסה. כיוון שידעתי כמה שפות, התחלתי להתעניין בעבודה בחברת נסיעות, אבל בינתיים פרופ' סוקניק חיפש בחור שיעזור לו לאתר בקונקורדנציה פסוקים בשביל מחקר המגילות שעסק בו. זה היה כמה חודשים אחרי שסוקניק קנה את החלק שלו, והיו כבר צילומים של החלק הזה. הוא היה זקוק למישהו שיטפל בחומר מבחינת הפירוש ומבחינה פילולוגית. הוא התעניין בי, כנראה שאל עליי. בפגישה בינינו שאל אותי בעיקר על כתב יד. כנראה דיבר עם קאסוטו, וקאסוטו סיפר לו שכתב יד נורא. סוקניק לא אמר לי במפורש שהוא חושש מכתב יד. אני מלמתי משהו, והוא קיבל אותי לעבודה.

באותה עת העולם היה נרגש מגילוי המגילות הגנוזות. סוקניק תכנן הוצאת דוגמה. תפקידי היה להכין את החומר ההשוואתי: לחפש פסוקים בקונקורדנציה, לקרוא ספרות הקשורה בנושא, לראות מה יש אצל יוספוס פלוויוס, לבדוק אם יש משהו שנוגע לעניין אצל אבות הכנסייה, וכדומה. כך נכנסתי לעבודה המדעית. בעצם מאותו הרגע חזרתי לאקדמיה ונעשיתי חלק ממנה, אמנם חלק זוטר מאוד, אבל חלק ממנה. ידידותי עם פלוסר סייעה בידי. מצדי, הייתי מספר לפלוסר על עבודתי והייתי מראה לו את החומר, וכך נפתחה לפני פלוסר האפשרות לנצל את החומר. בשעתו לא היה ידוע עדיין מה נאמר במגילות. היה ידוע שהחומר עתיק מאוד וחשוב. החומר עורר את התפעלות החוקרים בלי שהם ירדו ממש לעומקו. סוקניק כבר שכנע רבים שצריך להשקיע משאבים בחומר הזה. כשהתחלתי לעבוד אצלו אפילו סוקניק לא הכיר היטב את המגילות. אני למדתי את החומר, דיווחתי לו על ממצאיי, והוא תיכנן את פרסום המדגם עם פירוש משלו ודיונים שונים. הוא הספיק לפרסם את המדגם, והושיב אותי על המשך המלאכה, אבל כבר לא הספיק להתקדם הרבה. חלק מהטקסטים הרכבתי מקטעים לא-קריאים בדרך זו: פרופ' ביברקראוט היה פרופסור לציור במינכן ועבד בשביל סוקניק. הוא היה מומחה לשחזור עתיקות ואשתו היתה צלמת. הזוג הביא לנו צילומים של מגילת ההודיות. צילום החומר לא עורר בעיות אבל התעוררו בעיות בהעתקתו, כי החומר היה עשוי קטעים-קטעים. עד היום אינני יודע מדוע החומר הגיע לביברקראוט במצב כזה. אני עסקתי בו די הרבה. חלק מהדברים נשארו בקטעים קטנים, שידין כינה "רסיסים", ואי אפשר היה להרכיב מהם דבר. את הקרעים אפשר היה לקרוא כל אחד בנפרד. הזוג ביברקראוט צילמו את הקטעים כמו שהיו בלי שסימנו את מקומם של הקטעים השונים. הם לא הבינו את העברית וגם התקשו לקרוא את הכתב עצמו. נוסף על כך חלק מן החומר היה מכוסה שכבה דקה של רקבובית, שמנעה את קריאתו בעין עירומה או בצילום רגיל. היה צריך אפוא לצלם

חלקים אלה על חומר רגיש לקרניים אינפרא אדומות. גברת ביברקראוט הכינה את הצילומים האלה. אני קיבלתי את כל החומר בצילומים בגודל של גלויה, והייתי אמור לחבר את הקטעים. הייתי גוזר אותם ומחפש קשרים. באופן כזה שיחזרתי חלק ממגילת ההודיות ואת מגילת ישעיהו השני.

סוקניק הספיק לפרסם שתי חוברות של דוגמות ונתונים בתור "דוחות מוקדמים". הוא הכין את המהדורה הגדולה השלמה לפי הבנתו. לא הזדרז יותר מדי. בינתיים אנשים אמרו לי שלום ברחוב בתקווה להציל משהו מפי. לסוקניק היה יתרון בכך שהפרסום לא הלך יותר מדי מהר. שלושה עבדו על הנושא: סוקניק עצמו, אביגד ואנוכי. סוקניק החל גם להכין תרגום לאנגלית, ושכר לשם כך עובדת מאוקספורד - גב' ריגבי, לשעבר לנדמן - שתטפל במלאכת התרגום. אגב העבודה התיידדנו. לימים היא היתה מרצה לאנגלית באוניברסיטה העברית. ערכתי איתה את התרגומים והיינו מדווחים לסוקניק. אט אט הצטבר חומר רב למדי. סוקניק התכוון להשתמש בו לפרסום גדול. בגלל היקף הפרסום הוא תכנן אלבום של תצלומים לא כרוכים. הוא החליט - בתבונה - לא להשתמש בשיטה הרגילה של דפוס רשת, אלא בשיטה המאפשרת את קריאת התצלום בכל הגדלה. בדרך הצילום הרגילה בהגדלה גדולה התמונה מתפזרת להרבה מאוד נקודות, הן הגרעיניים בחומר הצילומי עצמו. כאשר מדפיסים תמונה מצילום, עושים צינוקוגרפיה, כך שעל לוח מתכת הצינוק נחרטות גומות קטנות, המהוות רשת של נקודות. ככל שהנקודות צפופות יותר מתקבל צבע שחור יותר. התוצאה היא שניתן לקרוא טקסט בהדפסת רשת, בתנאי שהרשת צפופה מספיק, אבל אי אפשר לדייק ולבדוק את הכתוב בזכוכית מגדלת, כי בהגדלה הנקודות מתפזרות והאותיות שוב אינן ברורות. ההדפסה על זכוכית, שבשעתו היתה משהו מיוחד, מונעת תופעה זו. בינתיים מן הסתם השתכללו טכניקות ההדפסה. והנה סוקניק התעניין ונודע לו מה היא הטכניקה המתאימה ביותר. הוא מצא בית דפוס אנגלי, שהדפיס לו את תצלומי המגילות בשיטה זו. הדפסת תצלומי המגילות היתה מבצע. בית הדפוס שלח לסוקניק את החומר המודפס בכמה ארגזים, שכללו אלף עותקים או יותר של תצלומי כתב היד של "ברית דמשק". האוניברסיטה העברית לא ניצלה את החומר הזה, והוא נשאר בארגזים חתומים, אם לא נרקב בינתיים. החומר הזה חיכה להכנת שאר הספר, כלומר תעתיק, תרגום, פירוש, מבואות ומפתחות. אני הייתי עסוק בעיבוד החלקים האלה.

סוקניק עבר כמה אירועים מוחיים, שגרמו להפסקות ארוכות בעבודתו. בין האירועים נפגשתי אתו באופן קבוע פעמיים בשבוע, ודיווחתי לו על עבודתי. הייתי מציע לו פרושים שונים, והוא היה מכריע ביניהם

וקובע את הפירוש הסופי. הוא גם נתן לי מכונת כתיבה כדי להעתיק את הטקסטים. כשנפטר סוקניק עמדה האוניברסיטה לפני בעיה. היה בידיה חומר רב, אבל לא מעובד עד תום. התכנסה ועדה, והחליטה, שאביגד יהיה אחראי על המפעל, ואני אשאר בתפקידי. ארכיאולוגיה היתה חלק זעיר של המשימה, העיקר היה התעתיק ואני הייתי אחראי עליו. במקום לחכות עד שכל החומר יעובד וכל הפסוקים המצוטטים ייבדקו ויצוינו מראי המקומות, הוחלט להוציא מהדורה "דיפלומטית", כלומר, תצלומים ותעתיק בלי פירוש ובלי תוספות. המשכתי לעבוד על התעתיקים עוד שנה שנתיים, ואביגד בדק את התעתיקים אות אות. אחרי שיצאה המהדורה לאור, לא היה לי מה לעשות במחלקה לארכיאולוגיה, כי לא הייתי ארכיאולוג.

בינתיים כבר הספקתי לפרסם משהו, והיה ידוע שאני מומחה למגילות הגנוזות. לכן קיוויתי שאיכשהו אתפרנס כאוצר של המגילות שבידי האוניברסיטה. המשרה הזאת נולדה אז, אבל לא אני קיבלתי אותה, אלא מגן ברושי. כך התמזל מזלי, כי נאלצתי להתקדם ולא לשבת בנוחיות על כיסא האוצר. היום יודע אני גם שלא הייתי מצליח כל כך בצד הדיפלומטי הקשור בתפקיד כזה. רכישת המגילות על ידי האוניברסיטה היה מפעלו של ידן.

כאשר הוועדה האוניברסיטאית הסמיכה את סוקניק ואותי להוציא מהדורות מדעיות מלאות של המגילות, ידן כבר התקדם בהכנת המהדורה של מגילת מלחמת בני אור בבני חושך. בשנת 1955 קיבלתי לידי באמצעות סוקניק את תצלומי שאר המגילות, אשר הודפסו באמריקה. התחלתי לעסוק בשאר המגילות. את המהדורה של מגילת ההודיות התחלתי להכין בשנת 1956, ועבודה זו זיכתה אותי בתואר דוקטור. לאחר מותו של סוקניק הוטל עליי תפקיד נוסף: להוציא על-פי עזבונו של סוקניק מבוא למהדורה הסופית של המגילות הגנוזות שבידי האוניברסיטה העברית. המהדורה פורסמה בשם סוקניק מעזבונו. עסקתי בעריכה, אף על פי שההכרעות היו בידי אביגד. גם את המהדורה האנגלית לא השאירו בידי גברת ריגבי, אלא מסרו את תרגום כל החומר לפרופ' פיינמן. ישבתי איתו והסברתי לו כל דבר. זה היה מאלף מאוד, משום שכאשר מתרגמים מתבלטות כל נקודות התורפה.

אחרי שפירסמתי את הדוקטורט שלי, התחלתי לעסוק בפירוש למגילת "סרך היחד". על עבודה זו קיבלתי את פרס ורבורג. לצד המוזיאלי לא היתה לי עוד שום נגיעה. ידן הקים את היכל הספר, ודאג להקמתו בעזרת מגן ברושי. היו לי כמה הערות על הצורה שבה נבנה היכל הספר, אבל כמובן שלא התחשבו בהן. ייתכן שהיום הייתי משקיף על הנושא בעיניים אחרות.

אחזור לשנים 1948-1949, אחרי מלחמת השחרור, כשהאוניברסיטה איבדה את קמפוס הר הצופים ונשארה בלי ספרייה ובלי אולמות. הייתי אז בחור צעיר שזה עתה התחתן, ומצאתי את העבודה אצל סוקניק. גרנו ברחביה בדירה שלא היתה שלנו, וסוקניק מצא תחליף למשרדו קודם ברחביה ואחר כך ברחוב ז'בוטינסקי, וכך היה לי נוח יותר להגיע לעבודה. כשנזקקתי לספרייה הלכתי לישועים. היתה להם ספרייה יפה ברחוב אמיל בוטא שליד מלון המלך דוד. הבית הישועי היה אז סניף של האוניברסיטה שלהם ברומא. הסטודנטים באוניברסיטה העברית הורידו את הספרים מהר הצופים לטרה סנטה. רוב החיים האינטלקטואליים של האנשים שנזקקו לספריות היו בטרה סנטה.

הייתי אסיסטנט של סוקניק לעניין המגילות, ולסוקניק היתה מחלקה משלו. המחלקה שכנה בארבעה או בחמישה חדרים, והיו לו שלושה או ארבעה עובדים, שטיפלו בעניינים הארכיאולוגיים ובשאר עסקיו, ולהם הוא מצא משרד בתוך דירה ברחביה, בתחילה בסביבת רחוב רמב"ן, אחר כך ברחוב אלחריזי, ואחר כך ברחוב ז'בוטינסקי. שם, בדירה גדולה שיכלו לתת בה שיעורים, שכנה המחלקה לארכיאולוגיה, וכך פעלתי בשולי האוניברסיטה.

באותה תקופה קרו בשכונות דברים, שהיו חשובים לי כבעל מקצוע, אבל לא הייתי ער להם. כוונתי לפריחה האינטלקטואלית של העיסוק בהיסטוריה של הבית הראשון. הרבה אנשים צעירים ומוכשרים, ילידי הארץ, באו בהתלהבות ללמוד היסטוריה של תקופת הבית הראשון, ואחדים מהם נתפשו לארכיאולוגיה. התעוררות העניין בנושא זה דווקא קשורה בשלילה מסוימת של הגולה, של העבר. לא היתה זו כנעניות. הגישה היתה הרבה פחות קיצונית, אבל הלהט הכבוש הביא לעבודה מאומצת בתחומי הארכיאולוגיה, הטופוגרפיה ההיסטורית, וכדומה. הייתי קרוב למגמה זו, אבל לא שותף לנעשה. עניין המגילות לא נקלט באווירה הזאת, אם כי היה קשור בה בבחינת חלק מן העבר הרחוק הקם לתחייה. בשל ההתעניינות בנושא זכיתי לתת כמה הרצאות.

האישים הבולטים בחקר תקופת הבית הראשון היו פרופ' בנימין מזר, ואחריו תלמידיו יוחנן אהרוני ז"ל ויגאל ידן ז"ל. הדור השלישי, שאחרי אהרוני וידן, פועל היום, אלה האנשים של דורי. פרופ' מזר נעשה מרכז של תנועה אינטלקטואלית. אמנם על פעילותו זו הצלה במקצת פעילותו כנשיא האוניברסיטה וכרקטור, אך הוא עשה את שני הדברים. מה שכתב עד אז ומה שחידש עד אז נעשה רלוונטי בעיני צעירים רבים. מאמריו העוסקים בזיהוי מקומות וברקונסטרוקציה של ההיסטוריה נאספו בשני ספרים. טענתו היא שלארץ ישראל יש עבר פוליטי, מכיוון שהיתה פרובינציה מצרית מוגדרת. מבין תלמידיו של מזר אני יכול

לציין את קצנשטיין. בזמנו היה נותן בקביעות סמינר פרטי, שהיו בו כעשרים משתתפים. קצנשטיין לא הגיע לשום עמדה מרכזית באקדמיה, ונשאר בשוליה עד היום, כשהוא כבן 70, אבל ברוחו הוא עדיין חי באותה אווירה. איש זה הוא כמו מאובן חי. הוא נחמד מאוד וחביב על כל מכריו. כל ימי חייו חידש חידושים בעלי עניין בתולדות צור. ניתן לשמוע ממנו את העיקר שבאווירה האקדמית של העוסקים בעניין עצמו, לא במשמעותו האידיאולוגית.

אווירת העיסוק בכתבי יד, בחרסים, בחפירות מעוררת בעומק הנפש הזדהות עם העבר והתלהבות מחידוש העצמאות המדינית, מן הארץ שבידינו. התנועה האינטלקטואלית הזאת היתה ביטוי לחוויה רגשית סמויה. תמונה אופיינית לתופעה היתה קבוצת תיירים שהגיעה לגבעה חשופה, והמדריך אמר: פה זה חירבת כך וכך, ואני זיהיתי אותה עם המקום הנזכר במקרא, וכולם פתחו את התרמילים, הוציאו את התנ"כים וקראו בחגיגות שני פסוקים בדברי-הימים. הדברים הגיעו עד לידי קריקטורה, ואיש לא הרגיש בגיחוך שבדבר. בעיניהם זאת היתה התרבות, זה היה הלימוד. איש לא ערער על כך, הכל היה מובן מאליו. קל מאוד לשים תופעה זו לצחוק. כך גם מתקבלים הסיפורים האלה בעיני תלמידי, הדור השני והשלישי, שאין להם כבר אותה האהבה לארץ. עיקר לא אמרתי: להקנות לנכדים את האידיאולוגיה שנתנה חיים רוחניים לסבא – זו משימה יפה ונשגבה בעיני רבים, אבל גם גורמת צרות. מורה אקדמי לא צריך לעשות זאת במודע. שלא במודע – קשה להימלט מכך. אצל בני הדור השני והשלישי האידיאולוגיה היא תחליף בלתי מודע ללימוד הגמרא, כפי שהיתה בדורנו. אמנם לא אצלי אישית, אך אצל רבים מיוצאי פולין. לצדם היו גם אנשים שונים במקצת, שהייתי די מקורב להם, בין היתר בזכות השתייכותי למחלקה הארכיאולוגית. למשל הכרתי את אבי-יונה. הוא היה מלא הומור, בעל יכולת, ובעל ידיעות יוצאות מן הכלל. גם הוא ספג את האווירה הזאת. אבל כמובן שהיה פיקח מכדי להיסחף בה. השתתפתי בטיול אחד בלבד, ולכן נזכרתי באבי-יונה, שהיה אז המורה, המדריך. נסענו לגליל לראות בתי-כנסת. התרשמתי מבתי-הכנסת העתיקים. איש מאיתנו לא ידע בשעתו שהוא השתייך לתנועה האינטלקטואלית.

לא כך הדברים היום. אני כותב עכשיו פירוש ל"במדבר". כשמגיעים לבחינת הגיאוגרפיה של ספר במדבר ולשחזור העבר עצמו מבחינה היסטורית מחמירה, רואים עד כמה העבודות שנכתבו על כך בשעתו חסרות ביסוס. לימוד המקומות הנזכרים במקרא וחקירתם, שאהרוני וחבריו שקעו בהם, כשלעצמם לא היו בגדר חידוש. מתחילת המאה ה-19 זיהו הנוסעים מקומות מקראיים והתעניינו בגיאוגרפיה של ארץ הקודש. עוד קודם לכן,

המפות הראשונות שורטטו, למיטב ידיעתי, כדי להראות למאמינים, אמנם לא בישראל אלא באומות, את ארץ הקודש. מבחינה זאת אהרוני ממשיך מסורת. אבל הוא עשה את הדבר ביסודיות ובלהט ומתוך השקפה כללית מסוימת. בשעתו עבודתו היתה בהחלט טובה, אבל הנסיבות והגילויים הארכיאולוגיים שנעשו מאז, ערערו את התיאוריה המקובלת בעניין זה.

ההתפתחות המקצועית שלי התגלגלה כך: המקצוע שלי היה מקרא, ולא חשבתי שאחזור לעיסוקי האחרים. לימוד המקרא בשעתו עמד עדיין על השערות שלא היו מבוססות דיין. זו מסורת, ואני חושש שהיא עדיין איתנה מאוד. נמאסו עליי המחלוקות, שממילא לא היה אפשר להכריע בהן. משנתגלו המגילות למדתי, שהכלים לחקירתן והידיעות שהן מספקות יכולים להיות ברכה של ממש. מלאכת הפרשנות בכל זאת יש בה ממש. זאת אומרת, פסוק מסוים במגילת ההודיות בנוי על פסוק מסוים בתהלים, ומביע משהו אחר במקצת. כך אפשר לראות איך הרעיון משתנה. האפשרות לראות את הפסוק ואת הרעיון המשתקף ולבחון מה אפשר לומר עליהם היתה חשובה להתפתחותי המקצועית. כך חזרתי אפוא לאקדמיה.

פלוסר היה מורי. קראתי דברים חדשים וגיליתי אמיתות שונות, שקודם לא עסקתי בהן, אמיתות תיאולוגיות, התפתחויות בנצרות. אז פגשתיסטודנט צעיר, גרמני, לא יהודי, שבא לכאן לשנה שנתיים כדי ללמוד ולכתוב את עבודת הדוקטור השנייה שלו (Habilitationsschrift). הוא ניגש אליי וביקש את עזרתי. התיידדנו מאוד. אני שאבתי ממנו ידיעות על מה שקורה בנצרות. הדבר עניין אותי אז מאוד.

עם פלוסר הייתי משוחח הרבה, אבל הקשר ביננו התחיל להתרופף. יום אחד באה האחראית ליחסי הציבור באוניברסיטה בלוויית אדם שנראה כמו סוחר בדים קטן כדי לראיין את סוקניק. האיש הזה היה אדמונד וילסון, מבקר ספרות ואינטלקטואל אמריקאי מהשורה הראשונה. המגזין "ניו יורקר" שלח אותו ככתב, והיה עליו למסור מה קורה עם המגילות הגנוזות. אני חושב שסוקניק כבר לא היה אז בחיים או שהיה חולה, ואביגד הוא שניהל את העניינים. אביגד היה אדם עניו מאוד. הוא היה מסוגל לעשות הרבה מאוד, ממש פלאים, אבל בגלל צניעותו, איפוקו, ואופיו בכלל הוא לא היה האיש, שוילסון, כתב ה"ניו-יורקר", יוכל להציל מפיו מידע רב ולספק את סקרנותם של קוראיו. אביגד קרא לי להשתתף בשיחה, ואני ישבתי בצד ותרמתי הערות צנועות, כיאה למעמדי. כשהם יצאו מן החדר אמרתי להם בשקט, בדרך אגב, שאם הדברים האלה מעניינים אותם, כדאי להם לפגוש את פלוסר.

הם נפגשו עם פלוסר. הוא היה אז אחד האנשים האינטלקטואלים, שאפשר היה לפגוש בבית קפה או בפינת רחוב, בעיקר לפני

טרה סנטה. פלוסר היה מן האנשים שהיה בכוחם להסביר דברים, אבל פרנסה לא היתה להם. בעצם, האוניברסיטה יכלה להעסיק את פלוסר ולהפיק ממנו תועלת, אבל זה לא היה נהוג. בתקופה ההיא דוקטורנט הכיר הרבה מאוד מורים, והיה עסוק בהרבה מאוד עניינים, אבל לא היה לו לא מעמד, לא משרה, ולא משכורת. לפי עצתי וילסון נפגש עם פלוסר, בעל האישיות יוצאת הדופן, התיאטרלית משהו, ולפלוסר היתה תשובה טובה לשאלות העקרוניות שאותן וילסון חיפש אצל אחרים ולא מצא. לפלוסר היתה הזכות הגדולה לחשוף באופן ברור את כתבי קומרן ולהבין את ראשית הנצרות. העולם הנוצרי הבין זאת באופן פחות או יותר אינטואיטיבי, בלא יכולת להגיע להגדרה. פלוסר היה אחד הראשונים שנתנו את ההגדרה לראשית הנצרות. הוא נפגש עם וילסון בלובי של קינג דיויד ובשיחה הזאת עפו ניצוצות. במאמר שפרסם אדמונד וילסון בנוי-יורק ושלימים יצא לאור כספר, יש תיאור נהדר של פלוסר. זמן קצר אחר שנודע על השיחה בקינג דיויד, קיבל פלוסר משרה אוניברסיטה והתחיל לעבוד כמורה. מבחינה זאת באה לו ישועה. הוא יצא מן הבור הקר של האנונימיות והבטלנות הכמעט מוחלטת אל היכולת לעשות משהו. גם לעולם באה ישועה, כי הוא נתן את כל מה שהיה ביכולתו לתת. אני חושב שעם כל מזרויותיו, פלוסר פתח אופקים להרבה אנשים צעירים. אני אשם בכך, אבל אני אשם בצורה של בורג קטן מאוד ונסתר.

בשנת 1957 נסתיימה הדפסת המגילות הגנוזות שהיו בידי האוניברסיטה העברית, והאוניברסיטה פיטרה אותי. בימים ההם כבר היתה לי עבודה נוספת – באנציקלופדיה המקראית. גם עבודה זו נולדה במקרה. וכך היה הדבר: סוקניק עליו השלום היה אחד המייסדים של האנציקלופדיה המקראית. כשהאוניברסיטה עדיין היתה בהר הצופים, הוא נתן לה מחסה באחד המבנים שהיו שייכים למחלקה לארכיאולוגיה. כשהייתי בא בענייני האנציקלופדיה, כדי למסור עבודה או לקבל עבודה או להחליף כמה מילים, הייתי פוגש גם את העובדים של המחלקה לעתיקות של סוקניק וגם את אנשי האנציקלופדיה המקראית. חולדה גור היתה המזכירה-הכתבנית. היא היתה אישיות מרשימה מאוד, אשה טובה ונבונה ובעלת מרץ. חיים ביינארט היה העורך, ויעקב ליוור ז"ל היה העוזר שלו. השלושה ניהלו את האנציקלופדיה. העבודה באנציקלופדיה היתה בעיקרה עבודה דיפלומטית. היה צריך למצוא מחבר מתאים לנושא זה או אחר ולבקשו לכתוב ערך עבור האנציקלופדיה. אחר כך היה צריך לבדוק את הערך מבחינת תוכנו ולערוך אותו עריכה לשונית. האנציקלופדיה המקראית היתה בבעלות מוסד ביאליק, ששכן במקום נפרד. חיים ביינארט היה חייב ללכת למנהל מוסד ביאליק, משה גורדון, ולקבל

ממנו את הכסף הדרוש לעניינים האדמיניסטרטיביים. תפקידו היה גם לקחת את החומר הערוך ולהעבירו למחבר, לשמוע את הצעקות "מה עשו לי?" ולצאת מזה בשלום. לפיכך לא היתה לעורך האנציקלופדיה הרבה עבודה מדעית, אלא הרבה עבודה דיפלומטית חיים בינארט עשה את זה וליור עזר לו קצת. ליור עסק יותר בכתיבה עצמה, ערך יותר לעומק, שוחח עם האנשים, הביע את דעתו על מה שיש לכלול בערך ומה לא, והוא גם הסתכסך עם האנשים.

הצטרפתי לאנציקלופדיה כשעדיין הייתי עוזרו של סוקניק. כשבאתי, אמרו לי: אולי תכתוב ערך. במרוצת הזמן, בייחוד לאחר שפוטרתני מן האוניברסיטה, כתבתי לפרנסתי. בסגנון החיים של היום היו מזמינים אצלי את הערך, ושולחים אותי לכתוב אותו בבית. אז נתנו לי כסא ושולחן במשרדי האנציקלופדיה. אני מתאר לעצמי שסגנון זה בא מורשה או ממוסקבה. מבחינת העסקתי הייתי שכיר של מוסד ביאליק, שהיה שייך לסוכנות היהודית, וקיבלתי משכורת של פקיד זוטרי בסוכנות בחצי משרה. אבל היה לי עוד מקור פרנסה. שניהם ביחד היו מעט מאוד, אבל היו די והותר לאשתי ולי ולילדינו. לאט לאט התרגלתי.

אז גיליתי מה שהיה תגלית עצומה בשבילי: כל השטויות הנכתבות בתור תיאוריות גדולות בחקר המקרא הן דבר אחד, ואילו המלאכה שראוי לעשותה היא דבר אחר. באנציקלופדיה הערכים נכתבו לפי סדר האל"ף-בי"ת, וכאשר בא תורו של אחד הערכים, למשל לחם, כי אז כותבים עליו. כך מגיעים לחלק הממשי יותר, המשוער פחות של הלימוד. במידה מסוימת היתה גם לי יד בהחלטה אלו ערכים ייכללו באנציקלופדיה. בחירת הערכים היתה אחד האתגרים שכל הצוות כגוף היה חייב להתמודד איתם. שלושתנו, בינארט, ליור ואני, היינו המערכת האמיתית, לא זו הרשומה בשער האנציקלופדיה. הדברים התנהלו כך: התייעצנו בינינו - ולפעמים השיחות האלה היו די ערות - והחלטנו מי מאיתנו יכתוב אלו ערכים, ואלו ערכים נבקש להכין מכותבים מבחוץ, כמו מלמט ורופא. מצאנו כמה כותבי-ערכים-ממרחקים טובים מאוד, כמה דמויות מוזרות, ואיתם עשינו את העבודה. אני לא הלכתי לדבר עם איש אלא התיישבתי וכתבתי. כך גם כתב לווינשטאם ז"ל, אבל בביתו. הוא היה ממש בעל שיעור קומה. בצורה כזאת ראשית כול למדתי לעבוד, שנית, האמנתי שאני עושה משהו שיש בו לפחות קצת תועלת, שאיני עוסק בתיאוריות מטורפות בעלמא אלא במשהו ממשי יותר, שלישית, היתה לי חצי פרנסה. חציה השני של הפרנסה היה פרס וארבורג שקיבלתי. היה לי חשוב מאוד שהתרגלתי לעבוד במשרד האנציקלופדיה.

לבסוף מצאה האנציקלופדיה מקום משלה

שלא בחסות סוקניק, ובי נתקיים מה שאמר עליי אבי-יונה עוד כשהייתי במחלקה לארכיאולוגית ברחוב ז'בוטינסקי 15: "הרי אתה פה אחד הרהיטים הקבועים". אכן, הייתי רהיט. ישבתי באותו משרד של האנציקלופדיה שבמשך שנים רבות שכן מול הצטלבות שדרות קרן קיימת ורחוב קינג ג'ורג', ממש מול הבית שבו שכן "סולל בונה". במקום ההוא בדירת שלושה חדרים מוקמה האנציקלופדיה. הדירה היתה מעין מרתף. מצדה האחד היתה הדירה מתחת פני הקרקע. מי שישב שם בתדירות הייתי דווקא אני, ושם נצברו הרבה מאוד ניירות של עבודתי על המגילות, של דברים שעסקתי בהם באופן פרטי ושל ערכי האנציקלופדיה.

ככה נקפו ימים רבים. בפרק הזמן הזה הבשלתי. זכיתי בתקופה שעשיתי בה מה שעשיתי ולמדתי כבדרך אגב, בלא הלחץ של המרוץ האקדמי. אט אט הכירו אותי אנשים אחדים, שהיו נכנסים למשרדי האנציקלופדיה כדי לשאול ספר, לדבר על משהו, לברר אם עומד להיכתב ערך נוסף. דיברתי עם האנשים האלה, וכך חזרתי אל שולי האקדמיה. היו לי שני מקורות פרנסה. בינתיים נולדו ילדי. אשתי, שעבדה כאחות, הפסיקה את עבודתה כדי שתוכל למלא את תפקיד האם, ופיתחה יכולת לכלכל אותנו בצמצום לפי הכנסתי. שום דבר ממשי אף פעם לא חסר לנו. על שולחני באנציקלופדיה המקראית היתה ערימה גדולה מאוד של ניירות. היו שם חיבורים שונים בתחילת כתיבתם, באמצע הכתיבה, וטיוטות שונות. ואז נתברר שגו'קים מסתובבים במשרד. קיוויתי שאצליח לאלף איזה ג'וק לשלוף מן הערימה את הניירות הדרושים לי, אבל מישהו השתגע, והדירה טוהרה מן הג'וקים.

כעבור זמן-מה נודע לפרופסור קורצווייל - שבינתיים הגיע לעמדת בכורה בבר-אילן - שאני בעצם פנוי. הוא זכר אותי כתלמידו וסחב אותי אליו לבר-אילן, לחוגים מקרא וספרות הבית השני. התחלתי לעבוד שם. הייתי ידוע כמומחה למגילות הגנוזות, אך הרחבתי קצת את תחום התמחותי, ונתתי גם קורס על הספרים החיצוניים בכלל. פחדתי פחד מוות מקורצווייל. הוא היה אדם חריף. בלשונו היה מסוגל לפגוע ולפצוע. הוא היה איש מדון והיו לו מריבות אישיות עם כל מיני אנשים. פחדתי שאסתבך, שיצליף עליי בשבט לשונו, אבל הוא דווקא אהב אותי, ואף פעם לא רצה לפגוע בי. אמנם היה לי קשה, קשה מאוד, כמורה אקדמי מתחיל, מכיוון שעדיין לא היתה מסורת מוצקה של לימודים, ורמת התלמידים לא היתה גבוהה כלל.

כשהתחלתי ללמד בבר-אילן, היה לי הרושם שיושבים לפני עשרים וחמישה ראשי גבס, חסרי הבעה וחסרי כל תפישה, ועוד חמישה ראשים של בני אדם. חמשת הראשים האלה היו תימנים. היתה להם מסורת ("מ"החדר"?) שבזמן שלומדים מחייכים, מסורת שאינה

מצויה אצל האשכנזים. עם התימנים אפשר היה לדבר, אפשר היה להסביר להם משהו. לימדתי בבר-אילן כמה שנים בחצי משרה או במשרה מלאה.

בבר אילן היתה עוד בעיה: היה אסור ללמד ביקורת המקרא. אז לימד בבר-אילן גם בנימין אופנהיימר מבוגר ממני בשנה. למדנו יחד אצל קאסוטו, והוא כתב דוקטורט במקרא. הוא בעל מקצוע טוב ואישיות לוחמת, לא כמוני. יום אחד התפרץ נגד ניסיון המפלגה להשתלט על ההוראה. אופנהיימר עשה רעש על החופש האקדמי, הסתכסך עם שלטונות האוניברסיטה, ופוטרו. המורים שהיו לצדו, ואני בתוכם, ניסו להציל אותו, אך לא הצליחו. את זה צריך להבין היטב. כל המורים שהיו אז בבר-אילן היו מטבעם אינטלקטואלים, לפיכך פתוחים לכל השקפה. היו כאלה שהיתה להם "כיפת עבודה", כלומר כיפה מונחת בכיס, והיו כאלה שהיתה להם כיפה אמיתית, אבל אלה ואלה היו סובלניים לכל הדעות, לכל ההשקפות. מובן מאליו שבאקדמיה נשמר החופש האקדמי. כמובן, הפוליטיקאים מסביב ניסו להשפיע, ובשל כך נתגלעו מריבות. אני זוכר את פרופסור דה-פריז: איש קטן קומה עם זקן ארוך ובעל חוש הומור מפותח. האוניברסיטה היתה קטנה, וכל הוויכוחים התנהלו בישיבות הסנט. כל חברי הסנט נכנסו לחדר אחד בינוני, ודנו בשאלה העקרונית: כיצד צריכה לנהוג אוניברסיטה המוגדרת דתית. אז אמר פרופ' דה פריז: יש באמריקה מוסדות המוגדרים כמוסדות של כנסייה מסוימת.

בבר-אילן קרה דבר מעניין מאוד מבחינה כללית ומבחינת הסוציולוגיה של החינוך הגבוה. את בר-אילן ייסדו אנשי המזרחי באמריקה, כדי שיוכלו לשלוח ילדיהם למקום שבו לא יכירו גויים ולא יתחתנו עמם. משמעות הדבר היתה, שהפוליטיקאים, נותני הכסף והמארגנים הראשונים של המוסד, שמו להם למטרה להקים מעין קולג' אמריקאי, שלא היה אמור להיות ברמה גבוהה במיוחד, והמורים נדרשו ללמד שתיים-עשרה שעות בשבוע. אבל בארץ התחילה לצמוח מציאות אקדמית אחרת: המורה היה אמור לתת משהו ממשי, ונדרשו ממנו שמונה עד עשר שעות הוראה בשבוע. הפער בציפיות הביא להתנגשות, אך במרוצת הזמן גברה המציאות הישראלית על המגמה האמריקאית הראשונה. בנוסף על כך, בהתחלה אוניברסיטת בר-אילן סירבה לקבל כסף ממדינת ישראל, וביקשה לממן את עצמה, אך היא חזרה בה די מהר מעמדתה זו. בימים ההם בבר-אילן עוד לא היה החוג של בני עקיבא האקטיביסטים, זאת אומרת, בר-אילן עדיין לא היתה סניף של תנועת של ארץ ישראל השלמה.

כשנה לאחר פיטוריו של אופנהיימר מבר-אילן והסכסוך על החופש האקדמי דיברתי עם ליור על משרה. ליור היה מקורב אליי מאוד, ואז התחיל לשמש ראש החוג למקרא באוניברסיטת תל-אביב. מבחינת

ברכות

★ **לפרופ' ישראל ייבין** – במלאת לו שבעים שנה ועם הופעת ספר היובל לכבודו

★ **לפרופ' מנחם יערי** – על מינויו לכהונת נשיא האוניברסיטה הפתוחה

★ **לפרופ' רפאל לוי** – על בחירתו לחבר חוץ באגודת מקס פלנק

★ **לפרופ' מיכאל סלע** – על בחירתו לפרום החשיבה של אונסק"ו

★ **לפרופ' זאב תדמור** – על קבלת פרס אוניברסיטת אקרון (אוהיו) על תרומתו למחקר

אירועים שהיו

יולי – דצמבר 1992

ז' בתמוז תשנ"ב (8 ביולי 1992)
פרופ' ולדימיר א' ליפשיץ, המכון ללימודי המזרח, סט. פטרסבורג

A New Parthian Inscription from Central Asia

ה' בחשוון תשנ"ג (1 בנובמבר 1992)
פרופ' סיר וולטר בודמר, נשיא הארגון העולמי לגנום האדם, על

The Human Genome Initiative: Its Future as an International Project

כז בכסלו תשנ"ג (22 בדצמבר 1992)
האסיפה הכללית הפתוחה של האקדמיה. הרצו:
פרופ' מנחם יערי – בין כלכלה לפילוסופיה,
פרופ' דוד נבון – האמנם מרוב עצים אין רואים את היער, או אולי להפך

י"ט בטבת תשנ"ג (12 בינואר 1992)
פרופ' אהרן גורביץ'
המכון להיסטוריה כללית של האקדמיה הרוסית למדעים

Death as a Problem of Historical Anthropology

כ"ד בטבת תשנ"ג (17 בינואר 1993)
פרופ' יורם זבירין
הפקולטה להנדסת מכונות, הטכניון, חיפה
אנרגיית שמש בישראל – ניצול ומחקר

כ"ז בטבת תשנ"ג (19 בינואר 1993)
ד"ר דן לאור
אוניברסיטת תל-אביב
ציוניותו של ש"י עגנון

הפונקציה החברתית שלה היתה אוניברסיטת תל-אביב שונה לחלוטין מבר-אילן. לנוכח כמויות התלמידים שנרשמו לאוניברסיטת תל-אביב ראה ליוור שהוא צריך את עזרתי ממש כמו אוויר לנשימה. תנאי ההוראה היו איומים מבחינת מספר התלמידים ומחסור במקומות ללמד בהם. לימדנו באבו כביר במבנה חד-קומתי פשוט. כלל לא ידעתי מה מצפה לי.

הכנתי הרצאה על ספר איוב, ונתברר לי שהאולם באבו כביר היה מלא. הייתי צריך להגיע לראש האולם, אבל היה קשה להיכנס דרך הדלת, וכל שכן לפלס דרך בין ההמונים שישבו שם. בלית ברירה נכנסתי דרך החלון, והרציתי. אחר כך, כפי שהיה נהוג אז, מישהו סיכם את ההרצאה ושכפל אותה. ליוור ראה את הטקסט הזה ואמר לי: לא הכרתי אותך, לא חשבתי שאתה מסוגל לתת הרצאה כל כך מסודרת ובנויה היטב. ואמנם, ייתכן שבהרצאות שלי בשעתו לא העליתי רעיונות מגובשים, צלולים ועמוקים, אבל היתה בהן עבודה אקדמית טובה. מסרתי את מה שידענו אז, ועל תקן זה נתקבלו דבריי.

בתקופה זו עקרונית לא הורגש עדיין הבדל בין תל-אביב לירושלים, אבל די מהר נוצר הבדל, בזכות גרשון ברין, שהיה עוזרו של ליוור. במסגרת הלימודים הנהגנו "תרגיל ביבליוגרפי". זה היה קורס חובה מיוחד לכל המתחילים, והיה בו חידוש עקרוני: הוא נועד ללמד את התלמיד המתחיל איך לקרוא, איך לקחת ספר ביד. ה"הדרכה ביבליוגרפית" עדיין לא היתה נהוגה לא אצלנו ולא בחוגים האחרים. יש אפוא לזקוף יוזמה זו לזכות החוג למקרא של אוניברסיטת תל אביב. אוניברסיטת ירושלים הזדרזה להעתיק רעיון זה, ולימים הקורס לבש צורות שונות.

זמן רב הייתי הטרידה אותי העובדה שאיננו מלמדים כראוי. התעניינתי כיצד מלמדים בחוץ לארץ, שאלתי אנשים שלמדו באוקספורד, התעניינתי מה קורה בגרמניה, בצרפת. אבל הדברים אף פעם לא יצאו מגדר התעניינות פרטית ושטחית. חשבתי על כמה מאמרים גדולים בנושא, אבל לא העליתי אותם על הכתב, ומן הסתם לעולם לא אכתוב אותם. כנתמנתי לראש חוג והיה לי קצת כוח לעשות משהו בנדון, ידעתי טוב מאוד שאפילו רפורמה קטנטנה לא תעבור. כוח השגרה גדול מדי. אפשר לשנות רק אם אתה טיפוס לוחם. שוחחתי עם מזכיר מדעי הרוח, פקיד, איש אינטליגנטי, והוא אמר שיש אפשרות להנהיג שינויים כדי להעלות את רמת הלימודים ולהגיע להישגים אינטלקטואליים אקדמיים גדולים יותר. השבתי לו, שבשביל לממש את השינוי צריך, כמובן, להילחם, להתכתש, להשיג תקציבים, וזה לא בשבילי, לא בשביל ליכט. הוא הסכים אתי.

ואמנם, יש באקדמיה גם אנשים שאינם יוצאים מהמסגרת האקדמית ועושים רק את שלהם. אבל אם למישהו יש התכונות המתאימות והוא כובש לעצמו מקום בפוליטיקה ובחיי הציבור אז טוב מאוד. מדובר באנשים, לא מדובר ביחידות של סוציולוגים. חוקר רומנים אחד הגדיר דמויות ברומן מטיפוס מסוים כדו-ממדיות, חסר להן הממד השלישי, והן אינן בני אדם של ממש אלא סמלים. הוא תיאר אותן כעשויות מקרטון, לפעמים מקרטון משובת. אינני סבור שצריך לנסות לקדם את העילית הפוליטית באופן ממוסד ולגייס אותה מהאקדמיה. העסקנים המפלגתיים ממילא יבואו משם. לדוגמה, ידן. ידן היה מוכשר הרבה יותר ממתחריו לעיסוקים אקדמיים. הוא עזב את האקדמיה, נעשה רמטכ"ל והושיע את ישראל. הוא חדל להיות רמטכ"ל כי לא הצליח כפוליטיקאי. כשחזר לאקדמיה, השתלט על העניינים באקדמיה כפוליטיקאי אקדמי, אבל בנוסף על כך הוא גם עשה הרבה מאוד ותרם בתחומי עיסוקו. כפוליטיקאי אקדמי הוא עורר במרוצת הזמן גיחוך. לתנועה שהקים היה פוטנציאל עצום, והרבה מאוד אנשים קיוו שתנועתו תשנה את המצב. אבל זה היה בהנחה המוטעית שמה שנחוץ בשביל הנהגה הם אנשי מקצוע המתמצאים בעניינים; נחוצים אנשי מקצוע שאיכפת להם. ידן ואנשי תנועתו לבשו תדמית של אנשי מקצוע המתמצאים בעניינים, ונכשלו, מכיוון שלהנהגה נחוצים לא רק אנשי מקצוע אלא אנשים שאיכפת להם.

האם אני מרוצה מהתפתחות הקריירה שלי? אני מרוצה מאוד. כשלונות? הכול כישלון. המקצוע שאני עוסק בו עתיק מאוד, העתיק שישנו. כמובן, הוא השתנה הרבה, אבל עדיין יש בו רציפות. במקצוע הזה להגיע אפילו למדרגה של ישעיהו מיטרני – זה הישג נכבד. הוא זכה שהדפיסו את פירושו ב"מקראות גדולות" לצד רש"י ורד"ק. מבחינה זאת הוא זכה לחיי נצח בפינה הקטנה שלו על הדף של "מקראות גדולות". אם אחרי מאתיים-שלוש מאות שנה גם אני אזכר כך, מה טוב, ולא – גם טוב.